

Qabul qilindi: 15.10.2024

Chop etildi: 30.11.2024

UDK:316.42:101.001.89

FAHRIDDIN AR ROZIY YASHAGAN DAVRDAGI ILMIY-FALSAFIY MUHITNING O'ZIGA XOS JHATLARI

*Sapayev Valisher Odilbek o'g'li, Ma'mun universiteti
v.b.dotsenti*

sapayev.vali.2017@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6751-5864>

ОСОБЕННОСТИ НАУЧНОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ СРЕДЫ В ПЕРИОД ФАХРИДИНА АР РОЗИ SPECIFIC ASPECTS OF THE SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL ENVIRONMENT DURING THE PERIOD OF FAHRIDDIN AR ROZI

Sapaev Valisher, Associate Professor of Ma'mun University

Annotatsiya: Bu maqolada Roziyning ilmiy-falsafiy muhitdagi o'rni va davri falsafiy yo'nalishlari haqida so'z boradi. Shuningdek, Roziy ijodi va qarashlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi avlodlarga ham katta ta'sir ko'rsatishi haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Faxriddin ar-Roziy, ilmiy-falsafiy muhit, islom falsafasi, kalam, mo'tazila, ismoiliylar, karromiylar, sunniylik e'tiqodi.

Абстрактный: В данной статье говорится о месте Рази в научно-философской среде и философских течениях его времени. Также утверждается, что творчество и взгляды Рази оказали большое влияние не только в его время, но и на последующие поколения.

Ключевые слова: Фахриддин ар-Рази, научно-философская среда, исламская философия, калам, мутазилизм, исмаилиты, карромисы, суннитская вера.

Abstract: This article talks about the place of Razi in the scientific and philosophical environment and the philosophical trends of his time. It is also stated that Razi's work and views had a great influence not only in his time, but also on the next generations.

Key words: Fakhriddin ar-Razi, scientific-philosophical environment, Islamic philosophy, kalam, Mu'tazilism, Ismailis, Karromis, Sunni belief.

Kirish. Abu Abdullo Muhammad ibn Umar ibn Husayn ibn Hasani Tabaristoni Roziy ramazon oyining 25-kuni 543-yil Ray shahrida tug'ilgan. Manbalarda keltirilishicha, uning ismi Abuabdullo va laqabi Faxriddin. Ba'zi mualliflar uni "Abufazl" va "Abuma'oli" nomlari bilan yodga olganlar va bu ommaviy qo'llanilmagan. U asosan Imom Roziy, Faxriddin Roziy, Ibni Xatibi Ray nomlari bilan mashhur bo'lgan. Otasi Ziyovuddin Ray shahrining xatibi edi. Shuning uchun ba'zan Faxriddin Roziy Ibn Xatibi Ray deb ham tilga olinadi. Otasining nasl-nasabi birinchi musulmon xalifasi Abu Bakr Siddiq (r.a.)ga borib taqaladi. Ayrim tarixchilarning yozishicha, Roziy oilasi Ray shahrida istiqomat qilgan bo'lsa-da, aslida ular Tabaristondan kelgan bo'lgan. Bu voqea xuddi Mavlono Jaloliddin

Rumiyni hayotini eslatadi. Mavlono Jaloliddin Muhammad Balxiy Rumi, asli Balx shahridan bo'lib, keyinchalik oila Konya shahriga kelgan bo'lgan. Imom Roziyning vafoti boshidan kechirgan og'ir kasallikdan so'ng 62 yoshida hijriy 606-yili shavvol oyining birinchi dushanbasida Hirot shahrida sodir bo'ldi [1]. Uni Muradxon nomli qishloqda, ba'zi nusxalarda Mazdaxon deyilgan, Masoqib tog'ining yaqinida dafn etishgan. Ba'zi boshqa manbalarda aytilishicha esa uni uyida dafn etishgan.

Adabiyotlar tahlili. Ba'zi tarixchilarning keltirishicha, «Karromiylar» firqasi bilan doimiy bahslari va e'tiqodiy tushunmovchiliklari Faxriddin Roziyni zaharlashi va uning o'limiga sabab bo'lgan. Hijriy 585-yilda Karromiylar tomonidan hujumga

uchragan, uni murtad va “mulhid” [2] deb ayb qo'yishgan, Ammo bu hujumda u jonini sog' saqlab qolgan, oxir-oqibat 606-yilda vafot etgan. Aytishlaricha uni aynan Karromiyalar zaharlab o'ldirishgan. Tarixchilarning aytishicha, Temuriylar davridan oldin Faxriddin Roziyning qabri ustida maqbara bo'lgan, janglar va harbiy to'qnashuvlar sababli, Faxriddin Roziyning maqbarasi vayron bo'lib, keyinchalik qayta ta'mirlangan.

1328-shamsiy yilida Hoji Odamxon va ba'zi yaxshilikni istagan odamlar sa'y-harakatlari bilan Faxriddin Roziyning qabri ustida kichik ayvon qurilib, uning ustiga lavh o'rnatiladi. Zoirshoh hukumatining dastlabki yillarida, milodiy 1320-yilda, Abdulloxon Malikiyori Hirot valisi bo'lgan paytda, Faxriddin Roziyning qabristoni qarshisida katta ayvon quriladi, ammo bu ayvon Sovet Ittifoqi Afg'onistonga bostirib kiringunga qadar saqlanib qoladi. Yaxshi niyatli va obodonchilikka intiluvchi odamlar tashabbusi bilan Faxriddin Roziyning qabri yonida kutubxona quriladi, ammo uzoq vaqt o'tmay, urush va hujumlar natijasida bu bino yana vayron bo'ladi. Sovet va Afg'on kuchlari o'rtasidagi to'qnashuvlar davom etar ekan, Roziyning mozori asta-sekin urush olovida vayron bo'ladi.

So'nggi o'zgarishlardan so'ng, hijriy 1374-yilida Afg'onistonda, Hirotlik tadbirkorlardan biri tomonidan Faxriddin Roziyning mazori qayta obod qilindi. Hozirgi vaqtda Faxriddin Roziyning maqbarasi Hirot shahrida tarixiy binolarning yiriklaridan biri hisoblanadi va u umumiy ziyoratgohga aylangan.

Tahlil va natijalar. Faxriddin Roziy o'z davrining fan va ilmlari bo'yicha eng mashhur va nufuzli olimlardan biri edi. U o'z davrining mutakallim, faylasuf, mufassir, faqih va hakimlaridan edi. Usuli din-da Imom Ash'ariyga, mazhablardan esa Imom Shofeyyga ergashgan. Dastlabki ta'limni otasi Ray xatibi Ziyouddin Umardan olgan. Otasining vafotigacha uning yonida sarf, nahv, fiqh, hadis va tafsir ilmlarini o'rganadi. Keyin Sijistonga borib, biroq vaqt Kamoli Simmoniy yonida dars oladi.

Murtazo Mutahhari o'zining “Islom va Eronning o'zaro xizmatlari” kitobida Islom davrifalyasufklarini o'rganib, ularni toifalarga ajratgan. Uning o'zi aytganidek: “Islomda falsafa yo'nalishini faylashuflar toifalarini vaqt jihatidan tanimasdan o'rganish mumkin emas. Masalan M. Mutahhari o'z tasnifida Islom davri faylasufklarini 33 toifaga ajratgan va Majdiddin Chelini o'ninchi

toifadan joy olgan. Bu haqda shunday yozadi: “Bu odam haqida ko'p ma'lumotimiz yo'q, faqat shuni bilamizki, u Marog'a [3]da dars bergan va Roziy uning oldida tahsil olgan... Ko'rinib turibdiki, u ham hakim, ham mutakallim, ham faqih bo'lgan” [4].

Shayx Shahobiddin Suhrawardiy, mashhur Shayx Ishroq nomi bilan tanilgan, o'z davrining eng mashhur hukamolaridan biri bo'lib, taxminan 549-hijriy yilda Zanjonga qarashli Suhravard nomli joyda tug'ilgan. Dastlabki ta'limotlarini Marog'ada, Majdiddin Cheliy huzurida olgan, keyin boshqa joylarga, jumladan Isfahonga borib, Zahiruddin Forsi (Qori) huzurida o'zining navbatdagi ta'limini olgan. U "Ishroq maktabi" nomli maktab tashkil etgan va ko'plab masalalarda ushbu maktab yo'lini mashshoi maktabidan ajratgan. Halab shahrida, Salohiddin Ayyubiyning o'g'li, otasi tomonidan ushbu hudud hokimiyatini zimmasiga olgan Almalik Azzohir tomonidan hurmat qilingan.

"Shayx Shahobiddin Suhrawardiyning shuhrati shunday darajaga yetdiki, natijada Shayx Shahobiddin Suhrawardiy qamalib, nihoyat 586-587 hijriy yilda, taxminan 37 yoshida o'ldiriladi. Uni o'ldirilish sabablari va voqealari turlicha hikoya qilinadi. Shayx Ishroq Suhrawardiy qisqa umrida ko'plab asarlar yaratgan, ular orasida fors va arab tillarida yozilganlari bor. Jumladan, "Hikmat-ul-Ishroq", "Al-mutaharot", "At-talvihot", "Hayokin-nur", "Partavnom", "Lug'ati muron", "Aqli surx", "Ovozi pari Jabroil", "Safiri simurgh", "Buston-ul-qulub", "Sanduq-ul-amal" va boshqalar. “Osor-ul-bilod va axbor-ul-ibod” asarining muallifi Shayx Shahobiddin Suhrawardiy haqida shunday deydi: “Abulfutuh Muhammad, Yahyo o'g'li, Shayhobuddin taxallusi bilan tanilgan, tug'ilgan joyi Suhravarddir. Shayx Shahobuddin Suhrawardiy ulug' mashoyix va kashf hamda karomat egalaridan edi. Uning mo'jizakor ishlarini ko'rishgan, qimmatli so'zlarini eshitishgan. U chin zohid edi. Faqat Xudoni izlar va butunlay dunyodan voz kechgan. Shayx Shahobuddin Suhrawardiy Imom Faxriddin Roziyning zamondoshi bo'lib, ular orasida bahs va tortishuvlar bo'lgan. Aytishlaricha, bir kuni Shayx Shahobuddin do'stlari bilan hovuz yonida o'tirib, payg'ambarlarning mo'jizalari haqida suhbatlashgan. "Biri dedi: Muso (a.s)ning daryoni ikki qismga bo'lishi, boshqa har qanday mo'jizadan ajablanarliroqdir. Shahobiddin javob berdi: bu ish, boshqa payg'ambarlarning mo'jizalariga nisbatan eng oson mo'jiza hisoblanadi. Qo'l ishorasi bilan

hovuz suvi ikki qismga bo'lindi, hamrohlarining ostini quruq ko'rdilar. Aytishlaricha, bu voqeadan bir oz o'tgach, Shayx Shahobuddin Suhravardiy Halab shahridagi zindonda qamalgan" [5].

Faxriddin Roziy Majdiddin Cheliy huzurida asosan kalom va hikmat ilmlarini o'rgangan va Juvayniyning aytishicha kalom ilmi bo'yicha yozilgan "Ash-Shomil" kitobini yod olgan. Ta'limni tugatgach Xurosonga borib, Abu Ali ibn Sinoning kitoblarini o'rganishga kirishgan. Faxriddin Roziyning ilmiy silsilasi o'n ustozlari orqali Imom Shofe'iyga borib taqaladi. Silsilaning birinchi qatorida Faxriddin Roziyning otasi Ziyuddin Umar joy olgan va u Abu Muhammad Husayndan, u esa Qozi Husayni Marvaziydan, u esa Qaffoli Marvaziydan, u esa Abu Zaydi Marvaziydan, u esa Abu Ishaq Marvaziydan, u esa Abulabbos Shurayhdan, u esa Abulqosim Anmotiydan va u esa Ibrohim Muzaniydan ilm olgan. Ibrohim Muzaniy Imom Shofe'iyning shogirdlaridan biri hisoblanadi. Faxriddin Roziy ko'plab shogirdlarni ta'lim va tarbiya qilgan, ulardan eng mashhurlari Shamsuddin Xusravshohiy, Qutbuddin Misriy, Shamsuddin Xuyiy, Shahobuddin Nishopuriy, Zaynuddin Keshiy va boshqalar hisoblanadi.

Imom Faxriddin Roziy Xuroson safaridan keyin Movarounnahr tomon yo'l oladi va Sulton G'iyosuddin Muhammad ibn Somi G'uriy va uning akasi Shahobuddin huzurida maxsus maqom topadi. Biroq bu holat uzoq davom etmaydi, chunki "Karromiyalar" unga turli bahona va e'tirozlarni bildirib, azob-uqubat, haqorat va nihoyat uning qotilligiga sabab bo'lishadi. Jumladan, Karromiya firqasining Faxriddin Roziyga nisbatan azob va haqoratlari uning nutq so'zlagan paytda unga yomonlik va haqoratlar to'la xatlar yuborishdan iborat bo'lgan. Bunday ish takrorlanganida, Faxriddin minbarda bir maktub o'qib, unga quyidagicha javob beradi: "Bu maktubda o'g'lim, xotanim va qulimni yomon ishlarga aloqador qilib ko'rsatishgan. Faraz qilaylik, agar bu da'volar to'g'ri bo'lsa, demak o'g'lim yosh va yoshlik bu – aqliy ravon bo'lmaslikning bir qismidir, umid qilamanki, u yomon ishdan qaytib, tavba qiladi. Ammo ayollar va qullar haqida kamroq gapirish kerak, chunki Xudo ularni har qanday yomon ishdan saqlaydi.

Aslida, Karromiyalarning Faxriddin Roziyga bo'lgan bunday munosabati bejiz emas, chunki

Faxriddin Roziy tasbeh va tajsimga oid masalalarda Karromiyalar bilan bahsga kirishib, ularni tanqid va malomat qilgan. Umuman, ma'lum bo'lishicha, Imom Roziy haqiqiy din va to'g'ri aqidani himoya qilish va qo'llab-quvvatlash uchun mu'tazila va boshqa noto'g'ri firqalar bilan ko'p bahslar va munozaralarga kirishgan. Aytishicha, Faxriddin Roziy dastlab Ismoiliya firqasi bilan yaxshi munosabatda bo'lmagan va ular haqida gap ketganda g'azablanib, ularga la'nat aytgan. Keyinroq Faxriddin Roziy bu harakatidan voz kechib, ular haqida hech nima demay qo'ygan. Bazi bir kishilar o'rtalarida o'zaro tushunish va do'stlik o'rnatilgan deb o'ylashgan, ammo vaqt o'tishi bilan ma'lum bo'lganki, Ismoiliya firqasining bir a'zosi o'zini Faxriddin Roziyning shogirdlari orasiga qo'shib, bir muncha vaqt uning darslarini tinglagan. Bir kuni Faxriddin Roziy yolg'iz joyda topib, uning bo'yniga xanjar qo'yadi va aytadi: "Agar yana biz haqimizda yomon gapirsang, bu xanjar bo'yingga tushadi". Shundan keyin Imom Faxriddin Roziy ular haqida gapirishdan voz kechadi va atrofdaqilar sababini so'raganda, Imom Roziy shirin tabassum bilan aytadi: "Men ularning qat'iy va yengilmas dalilini o'z ko'zim bilan ko'rdim.

Xulosa. Islom madaniyatining oltin davrining mashhur olimi, faylasuf va teolog olim Faxriddin ar-Roziy davrining faylasuflari orasida o'z orniga ega bo'lgan. Uning zamondoshlari kuchli olim, bahslarni sevuvchi faylasuf deb bilishgan. Uning asarlari o'z davrining turli firqalariga raddiyalar bilan to'lib-toshgan bir faylasuf olimi bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Genri Tomas. Faylasuflar. Fariduni Badra tarjimai. - Tehron, 1386 sh.

2. Муртазо Мутаххарӣ. Хадамоти мутақобили ислом ва Эрон. Ройзани фарҳангии сафорати Ҷ И Эрон дар Тоҷикистон. – Душанбе, 2007.

3. Алиасғари Ҳалабий. Ислом давридан то ҳозирги кунгача Эрон фалсафаси тарихи. – Техрон, 1973.

4. Амирсодиқи Табрэзий (таржимон). Аҳли суннат ақоидининг шарҳи. – Санандаж: Курдистон нашриёти, 1380 ҳ.ш. (2001 м.).

5. Али Иброҳим Мансур. Тафсир усуллари ва муфассирлар методлари. – Душанбе, 2011.